

ПАРАТЕКСТУАЛЬНІ ТА ПАРАГРАФЕМНІ ЕЛЕМЕНТИ У РОМАНІ «ДРУГЕ ТІЛО» М. ПАВИЧА

Зоряна ГУК

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри слов'янської філології імені професора Іларіона Свенціцького
Львівського національного університету імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів
ORCID: 0000-0003-3391-7280
zoryanahuk1@gmail.com*

Сербський письменник М. Павич в останньому великому романі «Друге тіло» продуктивно використовує паратекстуальні елементи й оригінальні параграфемні компоненти як ілюстративний матеріал. Покликаючись на окреслений французьким теоретиком Ж. Женеттом термін «паратекст», у статті встановлено, що паратекстуальність в аналізованому творі реалізовується через заголовок, підзаголовок, присвяту дружині (письменниці Я. Михайлович), епіграф та епілог. Наголошено на важливій ролі авторського підзаголовку *побожний* роман, що стає дороговказом для читачів, яким запропонована інтелектуальна інтерпретація біблійного сюжету про існування *другого тіла* Христа після воскресіння. Проаналізовано специфіку післямови, у якій викладено авторські міркування про роль читача та його домінуючу роль в інтерпретації тексту. Виокремлено параграфемні елементи, які виконують функцію унаочнення (насамперед іконічні компоненти: символи, малюнки та графіки). Особливу увагу приділено іконічним компонентам на релігійну тематику. Установлено, що непарні розділи роману позначені *білим* іконічним компонентом – голубом – символом Святого Духа, а парні розпочинаються *чорним* іконічним компонентом – зображенням демона. М. Павич був обізнаний з ідеями королівського мистецтва й «ілюстрував» масонську атрибутику у своїй прозовій творчості. У *побожному* романі зроблено акцент на правилі *божественної пропорційності*, що асоціюється з ідеєю структурної гармонії, та іконічних компонентах із геометричною формою хреста (символічне зображення хреста, яке водночас є графіком *золотого перетину* вічності й часу, і зображення хреста з накладеним малюнком Святого Духа у вигляді голуба). У статті охарактеризовано іконічний компонент – зображення хреста-якоря як цехового знаку сербських крамарів міста Сентендре. З'ясовано, що якірний хрест можна віднести до масонської символіки. Зроблено висновок, що паратекстуальні та параграфемні елементи – це система «сигналів», «підказок», які допомагають читачеві орієнтуватися у текстуальному просторі й глибше зрозуміти прихований його зміст.

Ключові слова: Мілорад Павич, паратекстуальні та параграфемні елементи, релігійні та масонські символи, роман, сербська література.

PARATEXTUAL AND PARAGRAPHEMIC ELEMENTS IN M. PAVIĆ'S NOVEL *SECOND BODY*

Zoriana HUK

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Slavonic Studies
named after Ilarion Svientsitskyi
Ivan Franko National University of Lviv
1 Universytetska str., Lviv
ORCID: 0000-0003-3391-7280
zoryanahuk1@gmail.com*

In his last major novel, *Second Body*, Serbian writer M. Pavić productively employs paratextual elements and original paragraphemic components as illustrative material. Referring to the concept of «paratext» as defined by the French theorist G. Genette, the article establishes that paratextuality in the analysed work is realized through the title, subtitle, dedication to his wife (writer J. Mihajlović), epigraph, and epilogue. Particular emphasis is placed on the authorial subtitle *A Pious Novel*, which serves as a guide for readers who are offered an intellectual interpretation of the biblical plot about the existence of Christ's *second body* after the Resurrection. The specificity of the afterword, which sets out the author's reflections on the role of the reader and the reader's dominant role in interpreting the text, is analysed. Paragraphemic elements that perform the function of visualization are highlighted (primarily iconic components – symbols, drawings, and graphics). Special attention is given to iconic components related to religious themes. It is established that the odd-numbered chapters of the novel are marked with a *white* iconic component – the dove, a symbol of the Holy Spirit, while the even-numbered chapters begin with a *black* iconic component – the image of a demon. M. Pavić was familiar with the ideas of royal art and «illustrated» Masonic attributes in his prose. In *A Pious Novel*, he emphasizes the principle of *divine proportionality*, which is associated with the idea of structural harmony, as well as iconic components with the geometric shape of the cross (a symbolic image of the cross that simultaneously functions as a diagram of the *golden ratio* of eternity and time, and an image of a cross with an overlaid image of the Holy Spirit in the form of a dove). The article also discusses the iconic component – the image of the anchor cross as the guild sign of Serbian merchants in the town of Szentendre. It is argued that the anchor cross can be attributed to Masonic symbolism. The study concludes that paratextual and paragraphemic elements constitute a system of «signals» or «clues» that help the reader navigate the textual space and gain a deeper understanding of its hidden meaning.

Key words: *Milorad Pavić, Serbian literature, novel, paratextual and paragraphemic elements, religious and Masonic symbols.*

Постановка проблеми. Постать Мілорада Павича (науковця, письменника, перекладача й культурного діяча), зважаючи на масштабність творчої особистості, унікально репрезентативна для Сербії. Його романна проза – це тріумф постмодерністської поетики, що стала рушійною силою сучасної сербської літератури. Проте у своєму останньому великому прозовому творі «Друге тіло: побожний роман» (2006 р.) письменник відмовився від експериментів із формальною організацією твору й повернувся до традиційної оповідної моделі, зберігаючи при цьому окремі поетикальні постмодерністські імпульси: шифрування авторства, гра з читачем, інтертекстуальність. Паратекстуальний маркер *побожний роман* задає смисловий ключ до розуміння твору, в основі якого – інтелектуальна інтерпретація біблійного сюжету про існування *другого тіла* Христа після воскресіння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праці Т. Бовсунівської [1], В. Єротича [2], А. Татаренко [3], Ф. Штейнбука [4] та ін., що присвячені дослідженню різних питань проблематики і поетики *побожного* роману, зокрема вивченню семантизації форми, стратегії інтерактивної гіпертекстуальності, проблеми фальшивої та експліцитної ідентичності, не охоплюють розгляд паратекстуальності як істотного аспекту, який значно ускладнює конфігурацію аналізованого твору.

Метою пропонованої розвідки є визначення основних паратекстуальних маркерів та параграфемних елементів, а також вивчення специфіки релігійних символів-ключів, представлених у вигляді іконічних компонентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Паратекстуальні та параграфемні елементи покликані виконувати ілюстративну функцію й допомагають вплинути на адресата. Водночас це система «сигналів», «підказок», які також допомагають читачеві орієнтуватися у текстуальному просторі. Французький літературознавець Ж. Женетт виділяє типи взаємодії текстів за семантичною характеристикою: власне інтертекстуальність, що передбачає співіснування в одному тексті вербальних елементів інших текстів (цитати, алюзії); паратекстуальність – структурну гетерогенність тексту, тобто відношення основного тексту до своєї назви, передмови, післямови тощо; метатекстуальність – експлікацію коментаря і посилення на передтекст; гіпертекстуальність – пародіювання одного тексту іншим: можливе як на рівні змісту, так і форми; архітекстуальність – жанровий зв'язок текстів [5, с. 104]. За Ж. Женеттом «паратекст» – це відношення тексту до його найближчого навколотекстового середовища, оскільки саме елементи паратексту межують із текстом, а також контролюють, скеровують читача на сприйняття твору [5, с. 109]. До паратекстуальних елементів відносять заголовки, епіграф до розділів, зміст, примітки та коментарі, епілог, післямову, позначення дати й місця написання твору. Це своєрідні знакові «дороговкази», залишені авторською рукою, які репрезентують «голос творця» і часто задають смислові ключі до розуміння твору.

У романі М. Павича «Друге тіло» яскраво реалізовується паратекстуальність через заголовки, адже головні герої трьох сюжетних ліній намагаються довідатися

про ймовірність отримання після смерті «вторинної тілесності» за прикладом воскреслого Христа. М. Павич подає ще й підзаголовок – «побожний» роман, який також репрезентує авторський голос, засвідчуючи значущість релігійних мотивів та біблійних образів. Важливим паратекстуальним компонентом є присвята дружині Ясміні Михайлович – сербській письменниці та літературознавиці. Можемо припустити, що саме вона стала прототипом головної героїні роману Лізи Свіфт. Дослідники павичевої творчості неодмінно помітять, що географія мандрів протагоністів, чимало подій та проблем подружжя, які змальовано у творі, позначені автобіографізмом. До паратекстуальних компонентів роману можемо зарахувати також епіграф та епілог. Використовуючи ігровий принцип, письменник вирішив використати для епіграфа слова, «прочитані на одній футболці»: *Живи повільно, помри швидко. Живи швидко, помри повільно* [6, с. 11]. Таким чином, автор реалізовує включення *поетики повсякдення*, вдаючись до костюмування простору в романі, на сторінках якого часто згадуються назви виробників одягу, косметичних засобів, напоїв, зброї, пристроїв, які окреслюють тло часу і побуту нашого століття.

В епілозі (POST SCRIPTUM) М. Павич застосовує механізм художнього комунікування автора з читачем, намагаючись відповісти на питання, кого ж насправді вважати автором книги. Письменник часто використовує постмодерністський концепт шифрування/маскування та псевдонімності авторства: висвітлює містифікації довкола нього, згадує про можливих множинних авторів. В епілозі особливо показовим є міркування сербського постмодерніста про читача, якому відведена домінантна роль: «...я гадаю, що читач завжди має рацію, оскільки літературу ведуть у майбутнє читачі, а не письменники...» [6, с. 315].

Окрім згаданих паратекстуальних елементів, у романі *Друге тіло* можна виокремити низку цікавих параграмфемних елементів. До них належать графічна сегментація тексту, довжина рядка, пробіли, шрифт, колір, курсив, незвична орфографія слів, таблиці, схеми, символи, малюнки, графіки [7, с. 80–81]. Параграмфіка також включає креолізовані тексти, у яких частина графічних елементів є іконічною (ілюстрації, графіки, схеми, зображення). У сербського постмодерніста часто зустрічаємо романи з частковою креолізацією, у яких вербальна частина є самостійною, не залежить від супровідних зображень, які є радше факультативними [7, с. 81].

Під час аналізу Павичевого роману *Друге тіло* ми виокремили тринадцять параграмфемних елементів, які виконують функцію унаочнення (насамперед іконічні компоненти: схеми, символи, малюнки та графіки). Наведемо найбільш оригінальні іконічні компоненти, що допомагають розкодувати прихований зміст аналізованого твору. Художній світ *побожного* роману поєднує як історично достовірний матеріал, так і фантастичні компоненти, які включають у себе надприродні сили, міфологічних істот, магію, таємничі явища та загадкові події, які неможливо пояснити з погляду реальності. За допомогою таких елементів створюється атмосфера загадковості, небезпеки та таємниці, яка привертає увагу

читачів. До прикладу, непарні I, III та V розділи роману позначено *білим* іконічним компонентом – голубом – орнітологічним біблійним образом, символом Святого Духа. Натомість парні II та IV розділи активізують архетип сатани, оскільки розпочинаються *чорним* іконічним компонентом – зображенням демона.

Одним із головних героїв аналізованого роману є сербський бароковий письменник Захарія Орфелін. Сербський постмодерніст уміщує у творі іконічний компонент – обгортку книги «Мелодія до весни» свого колеги з XVIII ст. На сторінках роману з'являються й інші іконічні компоненти, пов'язані з Орфеліном та музичним мистецтвом. Варто зазначити, що сам Павич був великим шанувальником класичної музики й намалював автопортрет у вигляді скрипки, оскільки одночасно навчався на філософському факультеті та в консерваторії по класу скрипки, але згодом вибрав літературу [9, с. 69]. Герой Захарія Орфелін під час перебування у Венеції приголомшений тим, що незнайома дівчина виконує пісню з його рукописної збірки віршів із нотами «Привітання Мойсею мандрівнику». Читач має змогу побачити іконічний компонент у вигляді малюнка нотного запису [6, с. 53].

Проникливою і слушною видається думка авторитетного польського літературознавця Ришарда Нича, який стверджує: «Міжтекстові взаємини не можна обмежити до внутрішньолітературних посилань. Адже вони обіймають також і зв'язки з позалітературними жанрами й стилями мовлення, як і нерідко інтерсміотичні зв'язки – з позадискурсивними медіями мистецтва й комунікації (пластика, музика, фільм, комікс тощо)» [цит. за: 9, с. 311]. Такий семантичний обмін помітно ускладнює і розширює поле різних творів мистецтва, зокрема й літературних. Більшість творів М. Павича містять точки перетину різних видів мистецтва й забезпечують вихід в інші тексти, коди, знакові системи завдяки семантичній відкритості. До прикладу, у романі *Друге тіло* головний герой Орфелін згадує музичний твір «Соната Гроссо», або «Соната диявола», Джузеппе Тартіні (1692–1770) – одного з найвизначніших італійських композиторів-скрипалів XVIII ст. Припускаємо, що письменник задля зацікавлення читачів включив музичний компонент у романну тканину, адже історію створення «Сонати диявола» огортає містика [10, с. 26]. Варто наголосити, що підсумовує розділ «Диявольський трилер» іконічний компонент, вмонтований у розповідь, – літографія «Сон Тартіні» Луїса-Леопольда Буальї (1824), яка слугує своєрідною ілюстрацією до барокового музичного твору і доповнює містичну атмосферу. Згаданий іконічний компонент спонукає читачів виходити поза текст і прослухати «Сонату диявола» Д. Тартіні, що актуалізує міжмистецький діалог та значно розширює горизонти рецепції художнього твору. Стратегія містифікації відображає притаманну письменникові манеру інтерпретації культурно-історичного матеріалу.

Іконічні компоненти на релігійну тематику

Принагідно зауважимо, що М. Павич був членом Регулярної масонської ложі Сербії й намагався представити символіку вільних мулярів у своїй творчості, використовуючи атрибутику [11]. Письменник часто згадує про правило *золотого перетину*, що асоціюється з ідеєю структурної гармонії, досконалості та

божественної геометрії. Мистецтво та науку геометрії цінують у королівському мистецтві. Масони були пов'язані з будівництвом, архітектурними традиціями й використовували це правило для створення естетичних споруд. Вони вважали, що золота пропорція є *законом краси*, який відображає гармонію Всесвіту. Таким чином, її застосування в архітектурі та символіці слугувало для втілення ідеалів досконалості та гармонії, що є ключовими для масонської філософії. Пов'язаний із масонством французький художник і гравер доби рококо Франсуа Буше свого часу запропонував, аби план масонського храму, а також усе, що може нагадувати про нього (дипломи, документи, навіть фартух) відповідало цій пропорції [12, с. 999].

Божественна пропорційність знаходить свій вияв у сакральній геометрії. У християнстві найважливішою є геометрична форма хреста – чи не найдавнішого сакрального символу. У романі «Друге тіло» головний герой ієромонах Гаврило вмочив палець у вино і намалював на дерев'яному столі хрест та Святого Духа у вигляді голуба. Домальовуючи хреста, він продовжував промову: «Якщо уявити ... що вічність приходить із неба і подарована нам Богом та Святим Духом, а час приходить від диявола, рухаючись зліва направо, тоді вічність і час можуть перетинатися... На тому місці золотого перетину вічності та часу утворюється *теперішня мить* нашого життя» [6, с. 224]. На підтвердження цих слів на сторінках аналізованого роману знаходимо два іконічні компоненти: символічне зображення хреста, яке водночас є графіком *золотого перетину* вічності й часу, та символічне зображення хреста з накладеним зображенням Святого Духа [6, с. 224, 269]. Проблема часу і вічності – одна з найважливіших проблем у постмодерністському тексті. Дослідниця А. Татаренко вважає, що роман «Друге тіло» побудований на символічній фігурі хреста, що цілком відповідає жанровому підзаголовку (побожний роман) і вибору теми (друге тіло Христа після воскресіння): «Вертикальна лінія – гіпертекст роману, який уміщує підтексти (стрілка донизу) і надтексти (асоціативні надбудови і можливі майбутні тексти) (стрілка догори). Горизонтальна лінія представляє акт читання» [3, с. 388].

Викликають зацікавлення у читача й інші іконічні компоненти на релігійну тематику. До прикладу, на сторінках роману вміщено зображення церкви святого Миколая та Преображенської церкви. Знаходимо у творі й оригінальний іконічний компонент – зображення хреста-якоря як цехового знаку сербських крамарів міста Сентендре: «На одному домі крамаря він помітив знак на стіні: якір означав надію і судноплавство Дунаєм, подвійний хрест – християнство східного обряду, а четвірка – встановлений прибуток крамаря, чотири відсотки» [6, с. 245]. Корабельні якорі рятували життя мореплавців, тому з найдавніших часів мали сакральне значення. Це проявилось у спорудженні спеціальних храмів і святилищ для культових приношень якорів та їх вотивів, у виготовленні монет із зображеннями якоря, у появі магічних охоронних якореподібних знаків-символів [13, с. 288]. Від появи християнства і до IV ст. головними його символами були зображення голуба, риби, якоря, корабля і монограми Ісуса Христа. Саме

ці зображення знайдені на ранньохристиянських похованнях у римських катакомбах і в розписах храмів [13, с. 289]. Ранньохристиянський символ – хрест святого Климента (хрест-якір або ж якірний хрест) має глибоке християнське значення, оскільки пов'язаний із мучеництвом третього Папи Римського Климента I. Згідно з переказами, святого Климента відправили на заслання у Крим, де він продовжував проповідувати християнську віру. Для припинення місіонерської діяльності римський імператор Траян у 101 р. наказав прив'язати Климента до якоря і втопили в морі. Цей акт мучеництва став основою для асоціації святого Климента з якорем. Якір у цьому хресті символізує надію на Христа, стійкість і віру, яка робить християн непохитними під час страждань та найбурхливіших моментів життя [14, с. 179]. Хрест-якір також можна віднести до масонської символіки. У словнику вільномулярських назв, термінів і знаків знаходимо пояснення, що якір і ковчег є символами безпеки і сталості, коли людське життя ґрунтується на Істині та Вірі, без яких не може бути ані щастя, ані миру у думках. Звідси – емблема «добре обґрунтованої надії і добре проведеного життя» [15]. Теологічні чесноти Віри та Надії, які часто зустрічаються у масонських образах, можуть бути зображені як хрест і якір, розташовані обабіч від храму з масонськими символами. Прикметно, що наприкінці твору знаходимо ще один іконічний компонент – своєрідний хрест-ключ зі свастикою. Героїня Єлизавета Свіфт опиняється з другом покійного чоловіка у німецькому бункері. Двері у бункер відмикаються ключем із зубчиками у формі свастики (серб. *свастика* – *кукасти крст*, що дослівно перекладається як *хрест із зігнутими кінцями*). Наратор за допомогою іконічного компонента – ключа у вигляді свастики – нагадує читачам про Другу світову війну та своєрідну модифікацію християнського символу в символ фашистської ідеології.

Літера ш як кабалістичний знак та іконічний компонент

У романі *Друге тіло* вміщено іконічний компонент із буквою ш «shin». Утворений мандрами Христа малюнок нагадує головним героям букву алефбету івриту ш «shin» за умови додавання ще одного додаткового відгалуження. При цьому вони знаходять у коментарях до кабалістичного довідника з XIII ст. міркування деяких єврейських містиків про те, що саме такого ш «shin» із чотирма відростками не вистачає в алефбеті. Можна спостерегти паралелі масонської системи символів та ритуалів із давнішими духовними традиціями, течіями, зокрема з кабалістами. У єврейській містичній традиції, особливо в Кабалі, існують кілька тріад, які відіграють ключову роль у розумінні світобудови, Бога й духовного розвитку. Одна з кабалістичних тріад, яка є графічним зображенням перших трьох сефірот, представлена саме літерою ш й символізує *корону* в центрі, *батька* ліворуч та *мати* праворуч [14, с. 175]. Принагідно зауважимо, що кабалістичні знаки є важливим елементом масонської символіки. Ми вже розглядали містичні елементи у *побожному* романі у розвідці, присвяченій цьому питанню [10].

Висновки й перспективи подальшого дослідження. У романі М. Павича *Друге тіло* паратекстуальність реалізовується через заголовки, підзаголовки,

присвяту дружині, епіграф та епілог. Зосереджено увагу на аналізі параграфемних елементів, зокрема іконічних компонентів: символів, малюнків та графіків. М. Павич, якому були близькі ідеї королівського мистецтва, маркував масонськими алюзіями героїв й використовував масонську атрибутику у своїй прозовій творчості. У романі зроблено акцент на правилі *золотого перетину*, що асоціюється з ідеєю структурної гармонії та досконалості. Натякають на масонську символіку іконічні компоненти з геометричною формою хреста (символічне зображення хреста, яке водночас є графіком *золотого перетину* вічності й часу, і зображення хреста з накладеним малюнком Святого Духа у вигляді голуба). У статті проаналізовано іконічні компоненти із зображенням хреста-якоря та *хреста-ключа*. Досліджено езотеричне підґрунтя хреста-якоря й установлено, що якірний хрест можна віднести до масонської символіки. Зроблено припущення, що письменник використав *хрест-ключ* зі свастикою з метою актуалізації теми Другої світової війни та можливих модифікацій християнських символів. Присвячено увагу іконічному компоненту на релігійну тематику – літері Ѱ та її символіці в єврейській містичній традиції. Зроблено висновок, що М. Павич включив у *побожний* роман паратекстуальні та параграфемні елементи як систему «сигналів» і «підказок», щоб допомогти читачеві зорієнтуватися у текстуальному просторі й розкодувати прихований зміст.

Подальші розвідки можуть бути присвячені аналізу поетики сновидінь, яка залишилася поза увагою дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовсунівська Т. Жанрові модифікації сучасного роману. Харків : Діса плюс, 2015. 368 с.
2. Јеротић В. У потрази за «Другим телом» и другим временом. *Павићеве палимпсести : зборник радова*. Бајина Башта, 2010. 176 с.
3. Татаренко А. Поетика форми в прозі постмодернізму (досвід сербської літератури). Львів : ПАІС, 2010. 544 с.
4. Штейнбук Ф. Конвергенція тілесних мікротопосів у сучасній світовій літературі. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. 248 с.
5. Genette G. Paratext. Thresholds of interpretation. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 427 p.
6. Pavić M. Drugo telo : pobožni roman. Beograd : Dereta, 2006. 323 s.
7. Батринчук З. Креолізований текст як параграфемний елемент у сучасному англomовному епістолярному дискурсі. *Закарпатські філологічні студії*. 2018. Вип. 3(1). С. 80–84.
8. Поповић Р. Први писац трећег миленија. Животопис Милорада Павића. Београд : Дерета, 2002. 233 с.
9. Вислоух С. Література й візуальний образ. Простір структурної спільності мистецтва. *Теорія літератури в Польщі: антологія текстів* / за заг. ред. В. Моренця. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. С. 309–321.

10. Гук З. Містичні елементи у романі *Друге тіло* М. Павича. *Причорноморські філологічні студії*. 2024. № 5. С. 23–29.
11. Huk Z. The image of an architect and masonic symbols in works by Milorad Pavić. *Respectus Philologicus*. Vol. 39 (44). Vilnius : Vilnius University Press. 2021. P. 101–109.
12. Ligu D. Rečnik slobodnog zidarstva / prevod Ljubica Bojić... et al. 1 izd. Beograd : PAIDEIA, 2001. 1464 s.
13. Бєлов О., Шаповалов Г. «Хрест незворушний на кітві буде навік-віки». Ще раз про символ хреста-якоря у гербі гетьмана Івана Мазепи. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 287–295.
14. Brus-Mitford M. Signs & Symbols: An Illustrated Guide to Their Origins and Meanings. London : Dorling Kindersley, 2019. 352 p.
15. Возняк Т. Вільні мулярі. Масони. Короткий словник вільномулярських назв, термінів і знаків. *Ї: незалежний культурологічний часопис*. 2009. Вип. 54. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n54texts/masonsk-slovnyk.htm> (дата звернення: 31.08.2025).

REFERENCES

1. Bovsunivska, T. (2015). Zhanrovi modyfikatsii suchasnoho romanu [Genre modifications of the modern novel]. Kharkiv : Vyd-vo «Disa plius». 368 s. [in Ukrainian].
2. Jerotić, V. (2010). U potrazi za „Drugim telom“ i drugim vremenom [In search of «Second body» and another time]. *Pavićevi palimpsesti : zbornik radova*. Bajina Bašta. 176 s. [in Serbian].
3. Tatarenko, A. (2010). Poetyka formy v prozi postmodernizmu (dosvid serbskoi literatury) [Poetics of Form in the Prose of Postmodernism (Experience of Serbian Literature)]. Lviv : PAIS. 544 s. [in Ukrainian].
4. Shteinbuk, F. (2014). Konverhentsiia tilesnykh mikrotoposiv u suchasni svitovii literaturi [Convergence of bodily microtopos in modern literature]. К. : Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. 248 s. [in Ukrainian].
5. Genette, G. (1997). Paratext. Thresholds of interpretation. Cambridge : Cambridge University Press. 427 p.
6. Pavić, M. (2006). Drugo telo : pobožni roman [The Second Body. A Pious Novel]. Beograd : Dereta. 323 s. [in Serbian].
7. Batrynychuk, Z. (2018). Kreolizovanyitekstiakparahrafemnyielementusuchasnomu anhlomovnomu epistoliarnomu dyskursi [Creolized text as a paragraphemic element in modern English epistolary discourse]. *Zakarpatski filolohichni studii*. Vyp. 3 (1). S. 80–84 [in Ukrainian].
8. Popović, R. (2002). Prvi pisac trećeg milenija. Životopis Milorada Pavića [The First Writer of the Third Millennium. Biography of Milorad Pavić] Beograd : Dereta, 233 s. [in Serbian].
9. Vysloukh, S. (2008). Literatura i vizualnyi obraz. Prostir strukturnoi spilnosti mystetstv [Literature and the visual image. The space of structural commonality of the

arts]. Teoriia literatury v Polshchi: antolohiia tekstiv / za zah. red. V. Morentsia. K. : VD «Kyievo-Mohylianska akademiia». S. 309–321 [in Ukrainian].

10. Huk, Z. (2024). Mistychni elementy u romani Druhe tilo M. Pavycha [Mystical elements in the novel «Second Body» by M. Pavić]. *Prychornomorski filolohichni studii*. № 5. Odesa : Odeskyi natsionalnyi morskyi universytet. S. 23–29 [in Ukrainian].

11. Huk, Z. (2021). The image of an architect and masonic symbols in works by Milorad Pavić. *Respectus Philologicus*. Vol. 39 (44). Vilnius : Vilnius University Press. P. 101–109.

12. Ligu, D. (2001). Rečnik slobodnog zidarstva [Dictionary of Freemasonry] / prevod Ljubica Bojić... et al. 1 izd. Beograd : PAIDEIA. 1464 s. [in Serbian].

13. Bielov, O., Shapovalov, H. (2018). «Khrest nezvorushnyi na kitvi bude navik-viky». Shche raz pro symvol khresta-iakoria u herbi hetmana Ivana Mazepy [«The cross will remain unmoved at anchor forever». Once again about the symbol of the anchor cross in the coat of arms of Hetman Ivan Mazepa]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 51. S. 287–295 [in Ukrainian].

14. Brus-Mitford, M. (2019). Signs & Symbols: An Illustrated Guide to Their Origins and Meanings. London : Dorling Kindersley. 352 p.

15. Vozniak, T. (2009). Vilni muliari. Masony. Korotkyi slovnyk vilnomuliarskykh nazv, terminiv i znakiv [Freemasons. Masons. A brief dictionary of freemasons' names, terms and symbols]. *Yi: nezaleznyi kulturolohichni chasopys*. Vyp. 54. Retrieved from: <http://www.ji.lviv.ua/n54texts/masonsk-slovnyk.htm> (data zvernennia: 31.08.2025) [in Ukrainian].

Стаття надійшла: 09.09.2025

Прийнято: 24.09.2025

Опубліковано: 02.12.2025

